

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

УДК 378:34](477)

І.В. Шамрай,
здобувач ДНДІ МВС України

ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ КУРСАНТІВ ТА СЛУХАЧІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ

У статті висвітлюються основні життєві орієнтири курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України та шляхи формування в них гуманістичних цінностей як основи майбутньої професійної діяльності.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, гуманістичні цінності, гуманізм, працівники міліції.

В статье освещаются основные жизненные ориентиры курсантов и слушателей высших учебных заведений МВД Украины и пути формирования у них гуманистических ценностей как основы будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, гуманистические ценности, гуманизм, работники милиции.

The paper highlights the basic life orientation cadets of higher educational establishments of Ukraine and ways of creating in them human values as a basis for future professional activities.

Keywords: values, humanistic values, humanism police.

В Україні за нинішніх умов перебудови соціально-економічних відносин можна побачити недоліки сучасного суспільства та відчути дефіцит гуманізму. Незважаючи на те, що поняття гуманізму та гуманності останнім часом набувають популярності у вітчизняній юридичній літературі, проте проблема формування гуманістичних цінностей у курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України залишається невирішеною. Соціальна значущість цієї проблеми, її різноаспектність вимагає системного аналізу ціннісних орієнтирів майбутніх міліціонерів, їхньої сутності, природи, а також взаємозв'язків системи цінностей та тих соціокультурних трансформаційних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві. У зв'язку з цим, потреба розкриття механізмів формування особистості як найвищої соціальної цінності складає важливу передумову розробки нових засобів, форм та методів якісного удосконалення системи виховання курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України. Розглядаючи виховання як процес, який здійснюється під час взаємодії вихователів з вихованцями, а також під час взаємодії між собою самих вихованців, які є повноправними суб'єктами, а не тільки об'єктами виховання, необхідно розкрити закономірності самовиховання особистості в умовах спеціально організованої виховної системи, якою і є вищі навчальні заклади МВС України. Загалом процес виховання повинен забезпечувати не пристосування майбутніх міліціонерів до існуючих форм соціального існування, не пристосування під існуючий стандарт, а цілеспрямований їх розвиток, як неповторної людської індивідуальності. Організація виховання у вищих навчальних закладах МВС України має спрямовуватись на розвиток суб'єктивного світу курсантів та слухачів, сприяючи усвідомлюваному прийняттю ними суспільних цінностей, самостійності у рішеннях складних моральних проблем відповідно до зразків та ідеалів суспільства.

Проблематика гуманістичного виховання особистості є предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема питанням теорії і практики гуманістичного виховання студентів вищих навчальних закладів присвятили свої

роботи Є. Барбіна, Р. Беланова, Л. Бобко, Т. Буяльська, С. Даньшева, О. Тепла та ін.; проблеми правового виховання у системі МВС України досліджували В. Андрианов, В. Андросюк, В. Антипов, М. Ануфрієв, О. Бандурка, С. Гусарев, І. Кириченко, Я. Кондратьєв, О. Скакун, С. Сливка, О. Ярмиш та ін. Однак, незважаючи на посилену увагу науковців до цієї проблеми, вона не стала об'єктом окремого дослідження. На жаль, й досі існують суперечності між нагальною потребою нашої держави у відтворенні гуманістичного потенціалу суспільства та відсутністю цілісного гуманістичного компонента в системі підготовки майбутніх міліціонерів, а також потенційними можливостями навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів МВС України щодо гуманістичного виховання курсантів і слухачів та недостатнім рівнем його реалізації через усталену практику пріоритетності фахової спрямованості. Залишається невивченою низка важливих питань, зокрема, не з'ясовані особливості гуманістичного виховання курсантів та слухачів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів МВС України та умови, що сприяють його ефективності, а також не визначені шляхи формування гуманістичних цінностей у фаховій підготовці майбутніх міліціонерів.

Метою статті є висвітлення підходів до визначення сутності гуманістичного виховання курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України; розкриття його змісту та особливостей формування гуманістичних цінностей у їх фаховій підготовці.

Становлення особистості майбутнього працівника міліції передбачає формування свідомості, наукового світогляду та високого рівня особистої культури. Нині суспільству потрібен, насамперед, професіонал, спроможний самовдосконалюватися, якому притаманне нове мислення, демократичний стиль діяльності, високий рівень самосвідомості та культури, прогнозування кінцевого результату виконання своїх функціональних обов'язків. Сьогоднішні курсанти та слухачі, що обрали професію міліціонера, у якій домінує розумова праця, фізична підготовка та високий рівень спеціальної освіти, мають приносити користь суспільству, керуючись принципами, орієнтованими виключно на гуманістичні цінності.

Гуманізм розуміють як "сукупність поглядів, що виражають повагу до гідності та прав людини, турботу про блага людей, їх всебічний розвиток, про створення сприятливих для людини умов суспільного життя". "Ставлення до людини – головний показник не лише суспільної моралі, але й моралі кожного з нас, – зазначав Б. Вульф. – Це ставлення може бути добрим або недобрим, уважним або байдужим, упередженим чи об'єктивним. Важливо, щоб воно було гуманним. Гуманізм – активне людинолюбство, тобто початкова віра у позитивні можливості людини. Гуманізм виступає неначебно вектором соціальності, виражаючись у такій якості особистості, як гуманність. Вона втілюється у здатності сприймати людей такими, які вони є, вірити в їх добрі наміри, допомагати стати кращими" [1, с. 23].

Взагалі людина стає особистістю, готовою до самореалізації свого гуманістичного потенціалу, не завдяки пасивному сприйняттю моральних норм, а лише через пошук самої себе, гуманне ставлення до іншої людини. Водночас розвиток духовних якостей особистості здійснюється у ході навчально-виховного процесу. Тому завдання вищих навчальних закладів МВС України полягає у формуванні правоохоронця гуманістичного типу, здатного не тільки професійно, а й творчо та цілісно підходити до вирішення завдань соціального і фахового змісту. Пріоритетним завданням інноваційного навчання, що сприяє розвитку особистості міліціонера, має стати формування гуманістичних цінностей – основи цільової спрямованості в їх професійній діяльності.

Визначення поняття "гуманістичні цінності" виявляється доволі складним. Багато в чому ця проблема пов'язана з особливостями тлумачення самого поняття "цінність". Адже в рамках різноманітних підходів щодо вирішення проблеми цінностей нараховується понад сто дефініцій поняття "цінність".

Так, А. Попов та Л. Зуєва пропонують виділяти три форми існування цінностей. У першому випадку цінності виступають як ідеал або мрія, вироблені суспільною психологією та свідомістю, і які містять в собі уявлення про необхідне і про благо. У

другому – цінності виявляються в об'єктивованій формі (у вигляді витворів матеріальної й духовної культури) та у вигляді людських вчинків та суспільних рухів, що є втіленням певних ціннісних ідеалів: політичних, етичних, економічних тощо. У третьому – соціальні цінності, переломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності та досвіду, входять у психологічну структуру особистості як персоніфіковані цінності, які виступають важливим джерелом мотивації поведінки індивідів [2, с. 4]. О. Дробницький цінності поділяє на дві групи: предметні та суб'єктні. Під предметними цінностями він пропонує розуміти усі предмети та явища матеріального світу, що мають значення для певного суб'єкта (індивіда, групи, класу, суспільства, людства). В якості суб'єктних цінностей беруться критерії оцінки... що виступають орієнтирами людської діяльності... Таким чином, предметні цінності можуть існувати і без суб'єктних і, навпаки, за суб'єктною цінністю не може бути якої-небудь об'єктивної реальності [3, с. 117].

Дійсно існує велика кількість систем цінностей та видів їх класифікацій, що ускладнює аналіз власне гуманістичних цінностей. Однак, якщо розглядати цінність в межах гуманістичного світогляду, то головною її ознакою є наявність позитивних для людини якостей, властивостей, можливість використовувати цю цінність на благо людини, або її здатність поєднуватися з позитивними якостями індивіда. Позитивними для людини з точки зору гуманістичного – на відміну від політичного чи релігійного світогляду – вважається все те, що сприяє земному життю, покращенню його умов тощо.

Сфера гуманістичних цінностей складається з того, що: визнається цінним з позицій людяності; є людяним та позитивним в самій людині; визнається цінним у вигляді комбінації нейтральних та позитивних якостей людей [4].

З цього приводу слушною є позиція К. Голоवेशкіної, яка вважає, що гуманістичні цінності – це певні переконання, уявлення, норми та принципи, за якими треба діяти, засновані за правилом людяності та спрямовані на благо людства [5, с. 71].

Вивчення генези та еволюції системи гуманістичних цінностей суспільства дозволило обґрунтувати змістове наповнення ціннісно-орієнтаційного підходу у виховній практиці.

Традиції теоретичних та практичних досліджень гуманістичного виховання започатковані в епоху Відродження. Великі гуманісти Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Бруно, Рабле, Бекон та інші відіграли важливу роль у формуванні нового гуманістичного світогляду. Вони проголосили свободу людської особистості, права людини на задоволення земних потреб. Становлення системи гуманістичних цінностей пов'язано з іменами французьких матеріалістів XVIII ст.: Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Ламетрі. Термін гуманістичні цінності вони в своїх творах не використовували, але своїми працями започаткували гуманістичний світогляд, найвищою цінністю якого є людина та її щастя. Ці ідеї є стрижневими в їхніх роботах, а свої думки вони спрямовували на пошуки шляхів досягнення гармонії в суспільстві на засадах гуманістичної моралі.

Розкриваючи взаємозв'язок розвитку потреб і цінностей у самоактуалізації, представники “нового гуманізму” Д. Дьюї, А. Маслоу, Е. Фромм звертаються до процесів самотворення особистості.

Представники української демократичної думки: Г. Сковорода, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко вважали, що гуманістичні цінності є основним критерієм людського життя, його призначення і рішуче відстоювали ідеї гуманізму, добра у навчанні та вихованні.

Таким чином, як зазначають І. Бех, Н. Ганнусенко та К. Чорна, гуманістичні ідеї, пов'язані з розумінням людини як частини природи і самоцінності її особистості, створили основу провідної світової орієнтації прогресивних суспільних рухів. Гуманізм як ідейно-цілісний комплекс став включати в себе всі вищі цінності, вироблені людством на довгому і суперечливому шляху свого розвитку, які одержали назву загальнолюдських: людяність, свобода і справедливість, гідність, працьовитість, совість, відповідальність, рівність і братерство та ін. [6, с. 6].

Самостійність гуманізму визначається такими ознаками, як автономність, універсальність, фундаментальність гуманістичних ідей, єдність цілей і засобів.

Автономність гуманізму пояснюється тим, що його ідеї не можуть бути виокремлені з релігійних, історичних чи ідеологічних постулатів. Рівень розвитку гуманістичного світогляду повністю залежить від накопиченого людством досвіду з реалізації транскультурних норм суспільного життя: співробітництва, доброзичливості, чесності, лояльності і терпимості до інших, дотримання закону та ін.

Універсальність гуманістичних ідей зумовлена їх застосуванням до всіх людей і будь-яких соціальних систем. У гуманістичному світогляді можливий вихід за рамки культурної відносності, національних, економічних, релігійних, расових та ідеологічних відмінностей. При цьому принципово важливим є не протиставлення універсальних цінностей гуманізму національним, а взаємодія з ними, яка передбачає перехід до різноманітності і багатогранності культурно-гуманістичних позицій, які доповнюють і збагачують одна одну.

Фундаментальність гуманістичних цінностей визначається тим, що вони не можуть розглядатись як щось другорядне. За своїм значенням вони відносяться до найбільш фундаментальних явищ соціальної структури.

Єдність цілей і засобів у гуманістичному світогляді означає не допущення будь-яких спроб будь-якими засобами добиватись своїх цілей. Не можна поступатись гуманістичними принципами, мотивуючи це стратегічною необхідністю. Насильство і терор не можуть використовуватись як засоби регулювання відносин між людьми, якими б благородними цілями вони не прикривались.

Гуманістичний світогляд як узагальнена система поглядів, переконань, ідеалів базується навколо одного центру – людини. Саме людина є системоутворюючим фактором, ядром гуманістичного світогляду. При цьому його ставлення містить не лише оцінку світу як об'єктивної реальності, але й оцінку свого місця в навколишній дійсності. Отже, в гуманістичному світогляді знаходять своє відображення найрізноманітніші ставлення до людини, суспільства, духовних цінностей, тобто до всього світу в цілому [6, с. 7].

З огляду на викладене вище, під гуманістичними цінностями слід розуміти позитивне діяльно-активне ставлення до людини, яке базується на повазі до людської гідності, усвідомленні її недоторканності, визнанні життя головною цінністю, що виявляється в постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм та цінностей, а також альтруїстичному характері почуттів і переживань. Таке ставлення знаходить своє вираження у визнанні інтересів та потреб іншої людини, орієнтації на позитивне в людях; толерантності до поглядів, вірувань, національних традицій інших. Закріплюються такі стосунки у вчинках, діях і поведінці людей, а також у протидії злу, насильству, байдужості, несправедливості, у критичному ставленні до своїх чеснот та недоліків, а це у свою чергу, сприяє самовдосконаленню.

Процес формування гуманістичних цінностей забезпечується суб'єкт-суб'єктною взаємодією науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів МВС України з курсантами та слухачами у ході навчально-виховного процесу. Головний механізм такої взаємодії, як стверджує В. Григор'єва-Голубева, полягає в потребі спілкування, в емоційному контакті, повазі до людської гідності, турботі про людей, ціннісному ставленні до них; включенні їх у гуманістично спрямовану діяльність і взаємини з оточуючими. Гуманні взаємини є мірою і вищим рівнем гуманістичних цінностей [7].

З аксіологічної точки зору виховний процес – це процес трансформації цінностей у ціннісні орієнтації, при цьому педагогічне керівництво є важливим спрямовуючим фактором. Вплив на формування гуманістичних ціннісних орієнтацій є важливою передумовою педагогічної взаємодії. Гуманістична ціннісна орієнтація особистості є трансформацією засад гуманізму як цінності, що передбачає визнання значущості людини як особистості, її право на щастя та волю, розвиток і вияв своїх здібностей. Гуманістичними орієнтаціями можна назвати такі, що позбавлені прагматизму та улітарної зацікавленості [8].

Тому, розглядаючи виховання як процес взаємодії вихователів з вихованцями та взаємодії між собою самих вихованців, які є повноправними суб'єктами, потрібно

враховувати особливості розвитку особистості курсантів та слухачів, а також характер її становлення у цьому віці. Адже вступ до вищого навчального закладу МВС України є кризисним періодом у процесі формування особистості курсантів та слухачів, а їхні ціннісні орієнтації у цей період, як правило, піддаються певним коливанням. Вони ще не наділені глибоко усвідомленим особистісним смислом та не набули міцного світоглядного та життєво-досвідного підґрунтя. Потрапляючи до лав вищого навчального закладу МВС України, курсант має швидко та ефективно затвердити себе серед оточуючих, сформувати свою думку про основні принципи навчання в такому закладі, виявити самостійність, відповідальність, принциповість, відчуття особистої гідності, як майбутнього працівника міліції, творчу активність, критичність мислення тощо. За наявності усіх вказаних рис характеру він зможе ефективно спілкуватися з іншими курсантами, буде поважно ставитися до науково-педагогічних працівників та, найголовніше, сумлінно навчатися й виконувати покладені на нього обов'язки. У зв'язку з цим, формування саме таких рис характеру у курсантів та слухачів повинно стати одним з основних завдань навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів МВС України.

Крім того, усі, хто безпосередньо бере участь у навчанні та вихованні курсантської молоді, повинні систематично спрямовувати їх на утвердження гуманістичних переконань, шанобливого ставлення до людини. Виконання цього завдання передбачає зміну ціннісних пріоритетів у навчанні й вихованні, запровадження інноваційних особистісно орієнтованих форм і методів навчання, використання потенціалу суспільствознавчих предметів, адже саме вони ставлять у центр вивчення людину, процес її розвитку, внутрішній світ, взаємодію в групах і суспільстві, взаємовідносини з державою тощо. Вивчення таких дисциплін дає курсантам та слухачам змогу пізнати суспільні ідеали, засвоїти критерії оцінювання й оцінки різних суспільних явищ і людських якостей, норми та принципи, які регулюють взаємовідносини в суспільстві між різними соціальними групами й окремими людьми, сформувати відповідні вміння і навички.

Однак спостереження та аналіз навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів МВС України свідчать про недостатню увагу до виховного аспекту освітньої діяльності, його другорядність порівняно з фаховою підготовкою курсантської молоді. Внаслідок цього з кожним роком дедалі гострішою стає суперечність між підвищенням рівня вимог суспільства до моральних якостей і переконань працівників міліції та відсутністю методичного, теоретичного й технологічного забезпечення цього замовлення в умовах відомчих вищих навчальних закладів. У зв'язку з цим, процес формування гуманістичних цінностей у фаховій підготовці курсантів та слухачів має відбуватись як через зміст навчання, так і через його організацію, адже неможливо без відповідного рівня засвоєння аксіологічних знань опанувати спеціальними прийомами формування власного гуманістичного ставлення до явищ і процесів внутрішнього і зовнішнього світу.

Водночас потрібно усвідомлювати, що процес формування системи гуманістичних ціннісних орієнтацій має, по-перше, розвивається від конкретного до абстрактного. Онтологічно спочатку формується ставлення до конкретних людей, а потім на цьому ґрунті утверджується ставлення до людини в цілому. Конкретна людина – конкретна група людей – тип людей – людина як така. Варто зауважити, що остання ланка, присутня у всіх попередніх, є найвищою виховною метою. По-друге, процес ставлення особистості до реального світу є комплексним, таким, у якому збігаються світосприйняття, світоосмислення і світоперетворення, при цьому естетичний аспект визнається пріоритетним щодо раціоналістичного та етико-діяльнісного. Тому алгоритм формування гуманістичних ціннісних орієнтацій такий: від почуття до усвідомлення і далі до етично зумовленої діяльності. Таким чином, акцент зміщується від емоційно-чуттєвої сфери (емоційне сприйняття людей, емпатійне співчуття) до раціоналістичної (розуміння іншого, усвідомлення необхідності гуманного ставлення до нього), а далі до волютивної (етично зумовлена діяльність) [8].

Взагалі гуманістичні моделі передбачають створення культурно-виховного середовища, у якому відбувається вільний вибір особистістю способів творчої

самореалізації, її саморозвиток у гармонії із собою і суспільством. Слід зауважити, що кожна виховна система базується на цінностях, які визначають напрям виховного процесу: на інтереси суспільства, держави чи на особистість; на взаємини між учасниками процесу; на зміст виховного процесу. У свою чергу, гуманістична спрямованість передбачає свободу і творчість усіх учасників навчально-виховного процесу, як курсантів, так і науково-педагогічних працівників. Нині нагальною є проблема підготовки кваліфікованих працівників міліції не лише як висококомпетентних професіоналів, а й духовно та морально розвинених особистостей, здатних за своїми діловими, моральними, психологічними та фізичними якостями забезпечити охорону законності й правопорядку, ефективну боротьбу зі злочинністю, запобігання іншим правопорушенням, дотримання й захист прав і свобод людини.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що формування гуманістично зорієнтованої системи цінностей у фаховій підготовці курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України є складовою забезпечення послідовної, системної гуманізації відносин у суспільстві. З метою підвищення ефективності формування гуманістичної спрямованості курсантів та слухачів необхідно враховувати їх смисложиттєві орієнтації та цінності, характер і рівень мотивацій, теоретичні знання й практичні уміння як майбутніх працівників міліції.

До основних життєвих цінностей курсантів та слухачів вищих навчальних закладів МВС України можна віднести такі: 1) особистий розвиток, тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик; 2) духовне задоволення, тобто керування моральними принципами, перевага духовних потреб над матеріальними; 3) креативність, тобто реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінити навколишню дійсність; 4) активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі; 5) власний престиж, тобто завоювання визнання себе в суспільстві шляхом дотримання певних соціальних вимог; 6) високий матеріальний рівень, тобто звернення до чинників матеріального добробуту як головного сенсу існування; 7) досягнення, тобто формулювання і розв'язання певних життєвих завдань як головних життєвих чинників; 8) збереження власної індивідуальності, тобто перевага власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності та незалежності [9, с. 10].

Варто зазначити, що високий рівень сформованості життєвих цілей свідчить про гуманістичну спрямованість курсантів та слухачів і виступає важливою передумовою формування гуманістичних цінностей у їх фаховій підготовці. Процес формування гуманістичних цінностей майбутнього міліціонера залежить від реалізації певних умов, а саме: врахування змін ціннісних орієнтацій курсантів та слухачів, що відбуваються протягом навчання у вищому навчальному закладі МВС України, вдосконалення змісту навчально-виховного процесу, спрямованого на формування гуманістичних цінностей як основи майбутньої професії правоохоронця; формування відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів у навчально-виховному процесі. Важливими умовами формування гуманістичних цінностей виступають гуманізація та гуманітаризація навчально-виховного процесу, а також реалізація особистісно орієнтованого підходу у вищих навчальних закладах МВС України. Тому вдосконалення навчально-виховного процесу має відбуватись у контексті гуманістичної парадигми виховання – ставлення до людини, згідно зі ст. 3 Конституції України, як до найвищої цінності, переорієнтації на особистісну спрямованість, створення умов, які забезпечують входження в соціум, усвідомлення принципів і цінностей суспільного життя.

З огляду на зазначене, всі напрями навчально-виховної роботи вищих навчальних закладів МВС України мають передбачати створення комплексу ефективних умов, що покликані забезпечувати цілісний та гармонійний розвиток особистості курсантів та слухачів, формування їх гуманістичного світогляду та гуманістичних цінностей як основи подальшої професійної діяльності. Оскільки сформовані у ході навчально-виховного процесу гуманістичні цінності стануть у подальшому важливим

вектором спрямування професійної діяльності працівників міліції, їх особистісного самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Янц Н.Д. Основи діяльності волонтерів : курс лекцій / Н.Д. Янц. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 200 с.
2. Попов А. Ценности в политике / А. Попов, Л. Зуева // Вестник МГУ. – 2000. – № 1. – С. 3–12. – (Серия 12).
3. Шилов В. Политические ценности : специфика и функции / В. Шилов // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 6. – С. 116–125.
4. Что такое ценности? / Российское гуманистическое общество Центр исследования свободомыслия и гуманизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // hum.offlink.ru/education/kurses/values/values1](http://hum.offlink.ru/education/kurses/values/values1).
5. Головешкіна К.Є. Щодо визначення поняття “гуманістичних цінностей” в політології / К.Є. Головешкіна // Наукові праці. – Том 131. – Вип. 118. – С. 69–72.
6. Бех І.Д. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи. До факультативного курсу “Основи гуманістичної моралі” / І.Д. Бех, Н.І. Ганнусенко, К.І. Чорна // Шкільний світ. – 2005. – № 45. – С. 4–11.
7. Григорьева-Голубева В.А. Становление гуманистических ценностей педагога (в аспекте языковой личности) : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / В.А. Григорьева-Голубева. – СПб., 2002. – 493 с.
8. Норов О. Гуманістичні ціннісні орієнтації / О. Норов // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 25–27.
9. Александрова О.Ф. Формування гуманної особистості майбутнього вчителя / О.Ф. Александрова // Інновація як чинник суспільного розвитку : Теорія та практика : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 травня 2011 р., м. Суми). – Сумський обл. ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Суми : РВВ СОШПО, 2011. – С. 10–11.

Отримано 19.03.2013